

Алия Нурзатовна Абдукалимова^{1*}, Қаламқас Сейдуллаевна Қалыбаева²

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0008-7486-6268 E-mail: aliyanurzatovna@gmail.com

² филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-6821-3879 E-mail: azkal2015@bk.ru

**ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ
ДӘНДІ ДАҚЫЛДАР АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР**

Аңдатпа. Мақалада қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дәнді дақылдар атауларына байланысты фразеологизмдер қарастырылады. Осыған орай, зерттеудің мақсаты – қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дәнді дақылдар атауларын когнитивтік аспектіде салыстыра зерттеуге негізделеді. Әр ұлттың ерекшелігін оның тілі арқылы танып-түсіну қазіргі тілдік коммуникацияның маңызды мәселесі болып табылады. Сол себепті, алдымен, қазақ тіліндегі дәнді дақылдар атауларының мәнді семантикалық ерекшеліктерін сипаттау; екіншіден, орыс және ағылшын тілдеріндегі «дәнді дақылдар» ұғымының фразеологиялық мәнді семантикалық ерекшеліктерін сипаттау және туыс емес тілдердегі дәнді дақылдар атауларының лингвомәдени ерекшеліктерін салыстыра зерттеу міндеттері қойылды. Бұл мақаланың басты проблемасы – қазіргі уақытта осы тілдердің фразеологиялық жүйелерін салыстырмалы зерттеу жеткіліксіз дамығандығында. Айта кету қажет, ұзақ уақыт бойы қазақ тілінің фразеологизмдері терең ғылыми талдаудан өтізілмеген. Бұл мақалада тіларалық фразеологиялық бірліктерді зерттеуге және олардың арасындағы сәйкестікті анықтауға бағытталған орыс, ағылшын және қазақ тілдерінің фразеологиялық бірліктеріне салыстырмалы талдау жасалады. Мақаланы жазу кезінде теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Материал келесі зерттеу әдістерінің топтары арқылы жиналды: талдау, салыстыру, бақылау, модельдеу және үздіксіз іріктеу әдісі. Зерттеуге рецензиялау критерийлеріне сәйкес келетін 10 дереккөз енгізілді. Бұл зерттеудің материалын беделді қазақ, орыс және ағылшын фразеологиялық сөздіктерінен таңдалған қазақ, орыс және ағылшын фразеологиялық бірліктері құрады. Мақаланың негізгі қорытындылары – әр тілдің өзіндік фразеологиялық бірліктерінің болуында. Яғни, фразеологиялық бірліктердің белгілі бір ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар, олар көбінесе тілдің, ұлттық мәдениеттің, құндылық басымдықтарының және әр халықтың менталитетінің айырмашылығына байланысты болады. Осыған орай зерттеудің құндылық деңгейі айқындалады. Зерттеу нәтижелерін этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвистика т.б. салалар бойынша зерттеулерде, дәрістер мен практикалық сабақтарда, сөздіктер, мәтіндер құрастыруда қосымша дерек ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: фразеологизм; қазақ, орыс және ағылшын тілдері; дәнді дақылдар; халық дүниетанымы; мәдени код

Сілтеме жасау үшін: Абдукалимова А.Н., Қалыбаева Қ.С. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дәнді дақылдар атауларына байланысты фразеологизмдер. *Tiltanyum*, 2026. №1 (101). 102-111-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-102-111>

Алия Нурзатовна Абдукалимова^{1*}, Қаламқас Сейдуллаевна Қалыбаева²

^{1*} автор-корреспондент, докторант,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0008-7486-6268 E-mail: aliyanurzatovna@gmail.com

² доктор филологических наук, профессор,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-6821-3879 E-mail: azkal2015@bk.ru

**ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ С НАЗВАНИЯМИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР
В КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Аннотация. В статье рассматриваются фразеологические единицы, связанные с названиями зерновых культур в казахском, русском и английском языках. В связи с этим целью исследования является сравнение названий зерновых культур в казахском, русском и английском языках с когнитивной точки зрения. Понимание уникальности каждой нации через ее язык является важным вопросом современной языковой коммуникации. Поэтому, прежде всего, необходимо описать существенные семантические особенности наименований зерновых культур в казахском языке; во-вторых, были поставлены задачи описать фразеологические семантические особенности концепта «зерновые культуры» в русском и английском языках и провести сопоставительное

исследование лингвокультурных особенностей наименований зерновых культур в неродственных языках. Основная проблема данной статьи заключается в том, что в настоящее время сравнительное изучение фразеологических систем этих языков недостаточно развито. Следует отметить, что фразеологические единицы казахского языка долгое время не подвергались глубокому научному анализу. В данной статье представлен сопоставительный анализ фразеологических единиц русского, английского и казахского языков, направленный на изучение межъязыковых фразеологических единиц и выявление сходства между ними. При написании статьи использовались теоретические и эмпирические методы. Сбор материала осуществлялся с использованием следующих групп методов исследования: анализа, сравнения, наблюдения, метода моделирования, метода сплошной выборки. В исследование было включено 10 источников, соответствующих критериям обзора. Материалом для данного исследования послужили казахские, русские и английские фразеологические единицы, отобранные из авторитетных казахских, русских и английских фразеологических словарей. Главные выводы данной статьи заключаются в том, что в каждом языке существуют свои фразеологизмы. То есть фразеологизмы имеют определенные сходства и различия, которые зачастую обусловлены различиями в языке, национальной культуре, ценностных приоритетах и менталитете каждого народа. В связи с этим определяется уровень ценности исследования. Результаты исследования могут быть использованы в качестве дополнительного источника в исследованиях, лекциях и практических занятиях по этнолингвистике, лингвокультурологии, лингвистике и др. областям, при составлении словарей и текстов.

Ключевые слова: фразеологизм; казахский, русский и английский языки; зерновые культуры; мировоззрение народа; культурный код

Для цитирования: Абдукалимova А.Н., Калыбаева К.С. Фразеологизмы, связанные с названиями зерновых культур в казахском, русском и английском языках. *TiltanyM*, 2026. №1 (101). С. 102-111. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-102-111>

Aliya Abdulkalimova^{1*}, Kalamkas Kalybayeva²

^{1*}Corresponding Author, Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0008-7486-6268 E-mail: aliyanurzatovna@gmail.com

²Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-6821-3879 E-mail: azkal2015@bk.ru

PHRASEOLOGICAL UNITS RELATED TO CEREAL CROP NAMES IN KAZAKH, RUSSIAN, AND ENGLISH

Abstract. The article considers phraseological units related to the names of cereal crops in the Kazakh, Russian and English languages. In this regard, the purpose of the study is based on a comparative study of the names of cereal crops in the Kazakh, Russian and English languages from a cognitive aspect. Understanding the specifics of each nation through its language is an important issue of modern linguistic communication. Therefore, the tasks were set, firstly, to describe the semantic features of the names of cereal crops in the Kazakh language; secondly, to describe the semantic features of the phraseological concepts of cereal crops in Russian and English and to study the linguistic and cultural features of the names of cereal crops in unrelated languages. The main problem of this article is that at present, comparative research of the phraseological systems of these languages is insufficiently developed. It should be noted that for a long time phraseological units of the Kazakh language have not been subjected to in-depth scientific analysis. This article presents a comparative analysis of phraseological units of the Russian, English and Kazakh languages, aimed at studying interlingual phraseological units and identifying their correspondence. Theoretical and empirical methods were used when writing this article. The material was collected using the following groups of research methods: analysis, comparison, observation, modeling method, continuous sampling method. 10 sources that met the review criteria were included in the study. The material for this study was Kazakh, Russian and English phraseological units selected from authoritative Kazakh, Russian and English phraseological dictionaries. The main conclusions of this article are that each language has its own phraseological units. That is, phraseological units have certain similarities and differences, which are often due to the differences in language, national culture, value priorities and mentality of each person. In this regard, the level of value of the study is determined. The results of the research can be used as an additional source in research, lectures and practical classes in ethno-linguistics, linguoculturology, linguistics and other fields, when compiling dictionaries and texts.

Keywords: phraseological unit; Kazakh, Russian, and English languages; cereal crops; worldview of the people; cultural code

For citation: Abdulkalimova A., Kalybayeva K. Phraseological Units Related to Cereal Crop Names in Kazakh, Russian, and English. *TiltanyM*, 2026. No.1 (101). Pp. 102-111. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-102-111>

Кіріспе

Бүгінде, жаһандану жағдайында мәдени өзара әрекеттесу және мәдениетаралық коммуникацияның белсенді дамуы, жалпы және мәдени ерекшелікті, сондай-ақ «өзіндік» және «өзгелер» арасындағы айырмашылықтарды түсіну ерекше маңызды. Мәдениеттерді салыстыру

басқа мәдениеттерді білу үшін ғана емес, сонымен қатар өз мәдениетінді түсіну үшін де үлкен маңызға ие, өйткені басқа мәдениеттермен салыстыру контекстінде өз мәдениетінің қайталанбас ерекшеліктері айқынырақ көрінеді.

Қазіргі уақытта филологтер әртүрлі мәдени шындықты психикалық және тілдік деңгейде зерттеуге байланысты мәселелерге ерекше назар аударуда. Бұл процесте фразеологизмдер маңызды рөл атқарады, өйткені фразеологиялық бірліктердің бейнелі мазмұны халықтың мәдени және ұлттық өзіндік санасын көрсетеді (Слободенюк, 2016).

Фразеологизмдер барлық тілдерге тән жалпыадамзаттық құбылыс, олардың шығу тегі, құрылымы, қолданысы, мәнерлілігі сол тіл жататын халықтың мінез-құлқымен, адамгершілік қасиеттерімен, әдет-ғұрпымен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Әртүрлі тілдің фразеологизмдерін салыстыру кезіндегі басты міндет – олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын анықтау. Фразеологизмдер өздері негіз болған тілдік образдарды, тура және ауыспалы мағыналарын салыстыруды қажет етеді. Олар құрылымдық-семантикалық тұрақтылығының, мәнерлілігі мен сәйкес эпитеттерінің арқасында ойды дәл жеткізуге көмектеседі, сонымен қатар халықтың тарихын байытады және тілдік бірліктерді басқалардан ажыратады (Хасанова, 2014).

Қазақ тіл білімі мен түркология ғылымында фразеологиялық бірліктердің жалпы мәселелері мен ерекшеліктері дұрыс зерттелмеген. Көптеген фразеологиялық тіркестер дербес ғылыми талдаудың нысанына айналмай, тек қазіргі сөздіктерде ғана қолданылды, ал бұл тақырыптағы мақалалар тек көрнекі материал қызметін атқарады. Түркологияда елеулі маңызы бар ескі сөздіктердің өзінде идиомалар мен басқа жиынтық тіркестер өте сирек кездеседі. Тіл білімінің бұл саласын зерттеу жақында ғана қолға алынды. Фразеологизмдер тіліміздің құрамдас бөлігі болып табылады және олардың жасалуында, тұрақтылығында, формасы мен мағынасында көптеген ерекшеліктері бар (Куанышбаева, 2016).

Салыстырмалы лингвистикалық және мәдениеттану мәселелері зерттеушілердің назарын көптен бері аударып келеді. Қазіргі тіл білімінде лингвистикалық және мәдениет мәселелерін және олармен байланысты нақты құбылыстар мен процестерді зерттеуге арналған көптеген еңбектер бар. Этносаралық қатынастардың әртүрлі формаларының белсенді дамуы тіл білімі саласындағы теориялық және практикалық мәселелерді шешу қажеттілігін тудырды (Юрина, 2020).

Тілдерді өзара салыстыру қазіргі тіл біліміндегі әртүрлі теориялық және қолданбалы салаларды, соның ішінде Ш. Балли, В.Д. Аракин, В.Г. Гак, Ж.Б. Буранов, В.Н. Арсентьева, Ф.Р. Ахметжанова және т.б. еңбектерінде типологиялық, салыстырмалы-тарихи және лексикалық-графикалық зерттеулерді терең талдауға негізделген. Фразеологиялық зерттеулер бір тіл аясында да, бірнеше тілдерді салыстыру кезінде де өзекті мәселе. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің әртүрлі құрылымдық-семантикалық типтермен берілуі және филологтерді қызықтыратын жоғары функционалдық белсенділігі бұл мақаланың тақырыбын таңдауға негіз болды. Фразеологиялық бірліктердің тілдік табиғатын зерттей отырып, ана тілінде сөйлейтіндер, олардың ойлау тәсілі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі туралы терең де нақты мәліметтер алуға болады.

Мақаланың мақсаты – қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дәнді дақылдар атауларына байланысты фразеологизмдерді зерттеу. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің ерекшеліктерін салыстырмалы түрде зерттеп, олардың ортақ және ерекше белгілерін анықтау, лексемаларға статистикалық-семантикалық талдау жасау арқылы қазақ, орыс және ағылшын әлеміндегі ғаламның тілдік бейнесіне жаңа көзқараспен қарау ғылыми мақаланың түпнұсқалығы мен жаңалығын көрсетеді.

Материал және әдістер

Бұл жұмыстың талдау нысанына, дәнді дақылдар тақырыбына қатысты қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің қазіргі заманғы қоры алынды. Ғылыми мақаланы әзірлеу үшін теориялық жалпы ғылыми (сипаттау, талдау және жинақтау, аналогия, индукция және дедукция, жіктеу әдістері) және эмпирикалық (деректер жинау, статистикалық талдау, сандық есептеулер) зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу материалы ретінде лингвистердің

мақалалары мен еңбектері, оқулықтар, әдістемелік құралдар, диссертациялар алынды. Зерттеу тәсілі фразеологизмдерді зерттеуге қатысты қазіргі зерттеулер мен тәжірибелерді сипаттайтын әдебиеттерді шолуға негізделген. Ол үшін келесі мәліметтер базасы пайдаланылды: Google Scholar (scholar.google.com), Research Gate (researchgate.net). Зерттеуге рецензиялау критерийлеріне сәйкес келетін 10 дереккөз енгізілді. Зерттеу материалы ретінде қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдер таңдалып алынды, олардың негізі ретінде беделді фразеологиялық сөздіктер қолданылды. Фразеологизмді зерттейтін ғалымдардың еңбектерін талдау негізінде қажетті тұжырымдар жасалды. Зерттеу нәтижелері әр халықтың жеке қасиеттерін көрсететін фразеологиялық бірліктердің ұлттық білім мен мәдениетпен байланысын айқындауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Кез келген халықтың тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін, наным-сенімдерін көрсететін фразеологизмдер – баға жетпес байлық. Әр тілде сақталған фразеологиялық бірліктер тілдің өткенінен ғана емес, халықтың тарихы мен мәдениетінен де хабар береді. Сондықтан қазіргі тіл білімінде фразеологиялық бірліктерді зерттеу қызықты үдеріс болғандықтан, тілдік құбылыстар мен олардың жүйелік байланыстары белсенді түрде зерттелуде. Бұл тіл бірліктері ойды қысқа да анық жеткізеді, құрылымдық-мағыналық тұрақтылыққа, әдемі образдар мен орынды эпитеттерге ие, сонымен қатар халық тарихын байытып, тілдік бірліктерді басқалардан ажыратады.

Фразеология саласының зерттеушісі В.М. Маслова атап өткендей: «Мәдени бірліктердің шығу тегі тек тілдік бірліктер негізінде ғана ашылып қоймайды, керісінше, мәдени бірліктер арқылы тілдік бірліктердің табиғатын ашуға болады» (Маслова, 2001). Әлеуеті зор тіл білімінің дербес саласын дамытуда И. Кеңесбаев, А.В. Кунин, В.В. Виноградов, Л.И. Ройзензон, Р.А. Авакова, В.М. Телия, М.Т. Сәбитова және т.б. сияқты ғалымдардың еңбектері мен шығармашылық ізденістері маңызды рөл атқарады.

Тілдің экспрессивтік құралдарының бірі – жеке сөздерге мағынасы жағынан жақын тұрақты сөз тіркестері болып табылатын фразеологиялық бірліктер. Фразеологиялық бірліктердің көпшілігі тілдің халықтық және қайталанбас сипатын көрсетеді. Фразеологизмдер бай әрі алуан түрлі. Орыс және қазақ тілдерінің фразеологиялық бірліктерін зерттеуде, әсіресе В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, В.П. Жуков, Е.А. Быстрова, Г. Қосымова және Т. Жақанбаева еңбектерінде фразеологизмдердің табиғаты, құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері мен жіктелу принциптері жан-жақты қарастырылған (Солтанбекова, Калимова, 2020).

Халықтың мәдени ерекшеліктерін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін фразеологизмдердің тілде алатын орны зор. А.А. Потебня, В.В. Виноградов және Н.М. Шанский сияқты зерттеушілердің еңбектерінде фразеологизмдер тек мағынаны білдіріп қана қоймай, сонымен бірге халықтың мәдени кодын, дүниетанымын, тарихи тәжірибесін қамтитындығы атап өтілген. Ғылыми зерттеулерге сәйкес, жиынтық тіркестерді зерттеу сөздік қорды кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар тілдегі мәдени кодтарды тереңірек түсінуге көмектеседі.

А.В. Куниннен кейін фразеологиялық бірлікті толық немесе ішінара мағынасы бар лексемалардың тұрақты тіркесі ретінде түсінеміз. Фразеологиялық бірлік ғалымдардың пікірлері әртүрлі болатын бірқатар критерийлерге жауап беруі керек, бірақ олардың көпшілігі екі негізгі өлшемшартты анықтайды: тұрақтылық пен идиоматикалық. Тіл мамандарының да мұндай бірліктерді жіктеуге қатысты біртұтас пікірі жоқ; дәнді дақылдарды тарихи тұрғыда қарастырғанда, олардың қолға үйретілген мал шаруашылығымен қатар көшпелілердің отырықшы және прогрессивті өмір салтына және қоғамдық ұйымға өтуіне ықпал еткенін атап өтпеу мүмкін емес. Дәнді мемлекеттерде бір немесе екі дәнді дақылдар рационның негізін құрап, ауылшаруашылық күнтізбесін анықтап, заттай салық салу бірлігі ретінде қызметін атқарды (Плисов, 2016).

Дәнді дақылдар бірінші кезекте тағамдық құндылыққа ие және олар туралы айтқанда әдетте бидай, қара бидай, сұлы және жүгері еске түседі. Қара бидай, бидай сияқты дәнді дақылдардың қазақ, орыс және ағылшын халықтары үшін маңызы ерекше.

В.Н. Телия тілдің фразеологиялық құрамын «лингвомәдени бірлестік, өзінің ұлттық болмысын айқындайтын айна» деп сипаттайды. Фразеологизмдер ана тілінде сөйлейтіндердің

дүние мен түрлі жағдайларды ерекше қабылдауын қалыптастырады. Фразеологизмдердің көпшілігінің ішкі формасы мәдени-ұлттық рең беретін мағыналарды қамтиды (Телия, 1996). Мұндай фразеологиялық тіркестердің семантикасын ұлт менталитетіне тән құндылық бағдарлар мен стереотиптер призмасы арқылы, яғни ұлттық мәдениет контекстінде қарастыруға болады. О.И. Быкова: «Мәдени таңбаланған коннотация ана тілінде сөйлейтіндердің интерпретациялау процесінде, олар ассоциативті бейнелерді халықтың менталитетін көрсететін ұлттық мәдениеттің рәміздерімен, идеяларымен, стандарттарымен және стереотиптерімен корреляциялау кезінде туындайды», – дейді. Мәдени коннотация – бұл тек фразеологиялық бірліктерге, таңбаларға немесе метафораларға ғана емес, сонымен бірге олар қолданылатын бүкіл мәтіннің мағынасына да мән беретін құбылыс (Быкова, 2005).

Нәтижелер және талқылау

Әрбір мәдениеттің өмірдің маңызды аспектілерімен байланысты өз символдары мен метафоралары бар. Сондай елеулі элементтердің бірі – дәнді дақылдар – бидай, қара бидай, сұлы, арпа, күріш және басқа да дәнді дақылдар ежелден адам тамақтануының негізі болып табылады. Осы мәдениеттермен байланысты фразеологиялық бірліктерді талдау әртүрлі халықтың бейнелі ойлауының ортақ және бірегей белгілерін анықтауға мүмкіндік береді (Мамедова, Кадымова, 2019).

Дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдер әртүрлі халықтың тілінде кең таралған, өйткені дәнді дақылдар (бидай, қара бидай, арпа, күріш, сұлы және т.б.) ғасырлар бойы адамдар өмірінде шешуші рөл атқарды. Олар өмір сүруді қамтамасыз етті, экономика мен мәдениетті қалыптастырды, фольклорда, әдебиетте және тілде көрініс тапты. Қазақ және ағылшын тілдерінде мұндай тіркестер өмірлік тағылымдарды, адамгершілік құндылықтарды, адам болмысына қатысты бақылауларды жеткізу үшін жиі қолданылады.

Дәнді дақылдарға байланысты фразеологизмдер терең символизмге ие. Оларда еңбек, даналық, байлық, аштық пен әділет идеялары бейнеленген. Әртүрлі тілдегі (қазақ, орыс, ағылшын) мұндай сөз тіркестерін талдау халықтардың дүниетанымымен байланысты жалпы және ерекше белгілерді анықтауға мүмкіндік береді.

Күнделікті сөйлеуде егістіктерден жиналған шикізатты білдіретін «жалпы астық» термині жиі кездеседі. Дәнді дақылдардың алуан түрлері көне заманнан бері шаруа өмірінің ажырамас бөлігі болды: олар егілді, жиналды және тамақ дайындау үшін өңделді. Өнімдер арасында байлықты бейнелейтін бидай наны сияқты қымбат өнімдер де, негізінен кедейлер тұтынатын арпа, сұлы, қара бидай сияқты қарапайым өнімдер де болды. Астық термині сондай-ақ жасымық, фасоль және асбұршақ сияқты бұршақ дақылдарының бөліктеріне қатысты қолданылады.

Ағылшын тілін үйренген кезде біз әртүрлі өнімдердің атауларымен таныс боламыз, бірақ жарма дақылдарының атауларын аз адам біледі. Бүгін біз олардың кейбіреулерін, сондай-ақ дәнді дақылдардың атауларын қарастырамыз және оларды қолданудың бірнеше мысалын талдаймыз. Негізгі дәндерге мыналар жатады: *cereals* – жарма; *barley* – арпа; *corn* – жүгері; *millet* – тары; *oats* – сұлы; *rice* – күріш; *rye* – қара бидай; *wheat* – бидай.

Бұл жұмыста дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдер салыстырмалы аспектіде қарастырылып, олардың мағыналары, мағыналық ерекшеліктері мен мәдени айырмашылықтары талданады. Алдымен, аталған тілдердегі негізгі фразеологиялық бірліктерді қарастырайық.

Қазақ тілінде дәнді дақылдарға (бидай, арпа, күріш т.б.) байланысты фразеологизмдер көбінесе халық даналығын, өмірлік құндылықтарын, еңбекке деген көзқарасын көрсетеді. Міне, кейбір мысалдар:

1. «Бидайдың басы толық болса, төмен иіледі», «Бидайдың масағы толған болса, төмен қарай иіледі». Бұл ақылды және білімді адамдар бос және мақтаншақ адамдарға қарағанда әрқашан қарапайым болады дегенді білдіреді.

2. «Бидайдың кеудесі бос болса, тік тұрады», «Бос бидай тік тұрады». Орыстың «Пустой колос выше стоячего» деген мақалына ұқсас. Ақымақ адамдар көбінесе өзіне сенімді және мақтаншақ болады.

3. «Арпа, бидай ас екен, алтын, күміс тас екен», орысша «Ячмень и пшеница – это пища, а золото и серебро – просто камни». Өмірдегі ең маңыздысы – тамақ пен бірінші қажеттілік, ал

байлықтың екінші орында тұрғанын атап көрсетеді.

4. «*Kүріш арқасында күрмек су ішеді*», орысша «*Благодаря рису камыш пьет воду*». Әлсіз немесе маңызды емес адамдар күшті және маңыздылардан пайда көре алатынын білдіреді.

5. «*Арпа ішінде бір бидай*», орысша «*Одна пшеница среди ячменя*». Орыстың «ақ қарғаға» ұқсас басқалардан ерекшеленетін адамды көрсетеді.

Бұл фразеологизмдер дәнді дақылдардың қазақ дәстүрінде қаншалықты маңызды екенін, халық даналығының тілде қалай қолданылатынын көрсетеді. Шындығында, дәнді дақылдардың атаулары көрінгендей жалықтырмайды, өйткені олардың өзіндік метафоралық мағынасы бар және олар жиынтық идиоматикалық тіркестерде қолданылады. Мысалы, *сұлы*:

- *know the oats* (сөзбе-сөз: сұлыны білу) – қандай да бір мәселені жақсы білу;
- *smell oats* (сөзбе-сөз: сұлы иіскеу) – көңілді көтеру;
- *sow oats* (сөзбе-сөз: сұлы себу) – қоныстану;
- *feel oats* (сөзбе-сөз: сұлы сезіну) – көңілді болу.

Осы пайдалы сөз тіркестерінен біз ағылшын тілінде сөйлейтін мәдениеттің сұлыға беретін екі негізгі мағынасын анықтай аламыз: біріншіден, позитивтілік, екіншіден, негіз. Екінші мағынасы анық, өйткені дәнді дақылдар әрқашан тамақтанудың негізі болды, ал сұлы Еуропада белгілі негізгі дәнді дақылдардың бірі. Бірінші мағынасына келетін болсақ, оның себебі ағылшындардың сұлыға деген құрметінде болса керек, себебі сұлы – бұл елде танымал бірнеше тағамның бірі. Сұлы майына деген сүйіспеншілігі сонша, «оны сезіну» ағылшындар үшін бақытты болудың символына айналған.

Бидайға келетін болсақ, бидайды сабаннан ажырату тіркесі «*to separate the wheat from the chaff*» деп аударылады.

Жүгері:

– *to earn one's corn* (өз жүгеріңді табу үшін жұмыс істеу) – тапқан ақшаңа лайық болу, айлығың үшін жұмыс істеу;

– *to tread on corns* (жүгері басу) – біреуді ренжіту;

– *like a can of corn* (жүгері банкадай) – бір істі оңай істеу.

Көріп отырғанымыздай, ағылшын мәдениетіндегі жүгері де позитивті сезіммен байланысты, себебі оны «жүгерімен жүру» (оны бұзу) қорлау мағынасын білдіреді. Сонымен қатар, жүгері көптеген дәнді дақылдарға тән қарапайымдықты көрсетеді, өйткені олар адамдардың көпшілігі үшін тамақтанудың қолжетімді негізін құрайды.

Ағылшын тілінде дәнді дақылдармен байланысты бірнеше фразеологизмдер бар (*wheat, arley, corn*, т.б.). Олар көбінесе ауылшаруашылық дәстүрлерін, өмір салтын және экономиканы көрсетеді. Міне, кейбір мысалдар:

1. «*Separate the wheat from the chaff*» – бидайды саманнан ажырату. Яғни, маңызды мен маңызды еместі, құнды мен пайдасызды ажырату құралдары.

2. «*To be as easy as corn on the cob*» – жүгері масағындай жеңіл. Яғни, бір нәрсенің өте қарапайым немесе түсінікті екенін білдіреді.

3. «*To be full of beans*» – энергияға толы болу. Бұл фразеологизм, өте жігерлі және белсенді адам туралы айтады.

4. «*To sow the seeds of (something)*» – (бір нәрсенің) тұқымын себу. Қандай да бір оқиғаның немесе салдардың алғышарттарын жасауды білдіреді (мысалы, алауыздық тудыру).

5. «*You reap what you sow*» – «Не ексең, соны орасың». Орыс мақалының аналогы, яғни біздің іс-әрекетіміз тиісті әтижелерге әкеледі.

6. «*Knee-high to a grasshopper*» – шегірткенің тізесіндей биік. Өте кішкентай немесе жас болуды білдіреді (мысалы, балалық шақ).

7. «*Not worth a hill of beans*» – бір төбенің құны жоқ. Елеусіз және құнды емес нәрсе туралы айтылған.

8. «*Grain of truth*» – шындық дәні. Айтуда ақиқат аз болған жағдайда қолданылады. Бұл фразеологизмдер ағылшын тіліне және мәдениетіне ауылшаруашылық тақырыптарының қаншалықты терең енгенін көрсетеді.

Дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдер әртүрлі халықтардың тілдерінде кең таралған,

өйткені дәнді дақылдар әрқашан адамдар өмірінде маңызды рөл атқарған. Олар молшылықты, еңбекті, даналықты, өмірлік тәжірибені және себеп пен салдарды бейнелейді. Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі мұндай фразеологиялық бірліктерді қарастырып, салыстырып көрейік.

1. *Дәнді дақылдар даналықтың, қарапайымдылық пен кемелдіктің символы ретінде*

Дәнді дақылдарға қатысты кең тараған метафоралық ұғымдардың бірі – даналықтың, кемелдіктің, қарапайымдылықтың белгісі.

Қазақ тілі: «Бидайдың басы толық болса, төмен иіледі».

Орыс тілі: «Пустой колос выше стоячего».

Ағылшын тілі: «Empty vessels make the most noise» – бос ыдыстар қатты шу шығарады.

Бұл фразеологизмдер адамның білімі мен тәжірибесі неғұрлым көп болса, соғұрлым қарапайым, ұстамды болатынын көрсетеді. Керісінше, надандар көбінесе тәкаппар, шулы болады. Бір қызығы, қазақ және орыс тілдерінде масақ бейнесі қолданылса, ағылшын тілінде жалпылама «сауыт» бейнесі қолданылады. Себебі қазақ және орыс халықтарының өмірінде ауыл шаруашылығы орталық рөл атқарса, ағылшын тілінде сол ой тұрмыстық бұйым арқылы айтылған.

2. *Бағалыны қажетсізден ажырату.* Дәнді дақылдармен байланысты тағы бір маңызды ұғым – маңызды, құнды, пайдасыздан бөлу идеясы.

Қазақ тілі: «Бидай мен кебекті айыру».

Орыс тілі: «Отделять зерна от плевел»

Ағылшын тілі: «Separate the wheat from the chaff» – бидайды сабаннан ажырату. Бұл фразеологизмдер шындық пен өтірікті, құнды мен қажетсізді ажырата білуді білдіреді. Мұндағы астық бейнесі маңызды нәрсенің метафорасы, ал қопсытқыш немесе кебек қажетсіз және қосалқы нәрсе ретінде әрекет етеді.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің айырмашылығы – қазақ мәдениетінде ұн өндірісінің қосымша өнімі болып саналған «кебек» сөзінің қолданылуында. Орыс және ағылшын тілдерінде «саманға» баса назар аударылады, бұл пайдалыны пайдасыздан ажырату үдерісінің өзіне ерекше мән береді.

3. *Себеп-салдар байланысы:* «Айналада болған нәрсе айналады». Дәнді дақылдар себеп-салдар идеясын білдіру үшін де қолданылады.

Қазақ тілі: «Не ексең, соны орасың».

Орыс тілі: «Что посеешь, то и пожнешь».

Ағылшын тілі: «You reap what you sow».

Бұл фразеологиялық бірліктер үш тілде де бірдей дерлік формада кездеседі. Олар нәтиже әрқашан инвестицияланған жұмыс пен әрекеттерге байланысты екенін атап өтеді.

Бір қызығы, ұқсас ой Киелі кітап мәтіндерінде де айтылады: «A man reaps what he sows» яғни, адам не ексе, соны орады (Ғалаттықтарға 6:7), бұл мысал осы метафораның ертеден шыққанын растайды.

4. *Нанның тіршілік негізі ретіндегі маңызы.* Нан ежелден бері тамақтанудың негізгі көзі болып саналды, сондықтан ол өмір мен жақсылықтың символына айналды.

Қазақ тілі: «Арпа, бидай ас екен, алтын, күміс тас екен».

Орыс тілі: «Хлеб всему голова» – нан – бәрінің басы.

Ағылшын тілі: «Bread is the staff of life» – нан – өмір тірегі.

Бұл мысалдар азық-түліктің материалдық байлықтан маңыздырақ екенін атап көрсетеді. Қазақ тілінде нан мен асыл металдардың қарама-қайшылығы көшпелі халықтың дәстүрлі дүниетанымын бейнелеудің бір тәсілі ретінде пайдаланылады. Орыс және ағылшын тілдеріндегі мысалдар да нанның адам өміріндегі шешуші рөлін көрсетеді.

5. *Әлсіздің күшітеге тәуелділігінің белгісі.* Фразеологизмдер кейбір адамдардың басқаларға тәуелділігін білдіру үшін де қолданылады.

Қазақ тілі: «Күріш арқасында күрмек су ішеді».

Орыс тілі: «За чужой счет жить».

Ағылшын тілі: «Live off someone's back» – біреудің есебінен өмір сүру.

Қазақтың фразеологиялық бірлігі табиғи метафораға негізделген: Күріш көп мөлшерде

суды қажет етеді, сондықтан жақын жерде өсетін қамыс та ылғал алады. Орыс және ағылшын тілдеріндегі нұсқаларда басқа адамдардың ресурстарын пайдалануға баса назар аударылады. Жалпы, дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдер әртүрлі халықтардың тілдік мұрасының маңызды бөлігі болып табылады. Оларды талдау арқылы мыналарды көрдік:

Ортақтықтар: көптеген халықтар еңбек, даналық, әділдік және өмірлік құндылықтар туралы идеяларды білдіру үшін дәнді дақылдарды пайдаланады.

Айырмашылықтар: қазақ фразеологизмдерінде – дала және көшпелі шаруашылық бейнелері, орыс тілінде – ауылшаруашылық символизмі, ағылшын тілінде эмбебап және абстрактілі метафоралар жиі кездеседі. Мұндай фразеологиялық бірліктерді зерттеу әртүрлі халықтың мәдениеті мен дүниетанымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ тілінде дәнді дақылдарға байланысты фразеологизмдер көптеп кездеседі. Оларда егіншілік пен мал шаруашылығы негізгі қызмет саласы болған қазақ халқының салт-дәстүрі, мәдениеті мен тұрмысы бейнеленген. Жоғарыда талқыланған қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің ерекшеліктерін мына кестеден (Кесте 1) көруге болады:

Кесте 1 – Дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдерді салыстыру

Таблица 1 – Сравнение фразеологизмов, связанных с зерновыми культурами

Table 1 – Comparison of Phraseological Units Related to Cereal Crops

<i>Тақырыбы</i>	<i>Қазақ тілінде</i>	<i>Орыс тілінде</i>	<i>Ағылшын тілінде</i>	<i>Салыстыру</i>
Даналық пен қарапайымдылық	<i>Бидайдың басы толық болса, төмен иіледі</i>	<i>Пустой колос выше стоячего</i>	<i>Empty vessels make the most noise</i>	<i>Ұқсастығы:</i> үш тілде де шын зерделі, білімді адамдардың қарапайым, ал надан, бос адамдардың тәкаппар, мақтаншақ болатынын атап көрсетеді. <i>Айырмашылығы:</i> қазақ және орыс тілінде жүгері масағы, ағылшын тілінде бос ыдыстың метафорасы қолданылады.
Құнды мен пайдасызды ажырату	<i>Бидайды саманнан ажырату</i>	<i>Отделять зерна от плевел</i>	<i>Separate the wheat from the chaff</i>	<i>Ұқсастығы:</i> барлық фразеологизмдер маңызды мен маңызды еместі, пайдалы мен қажетсізді ажырата білуді білдіреді. <i>Айырмашылығы:</i> орыс және ағылшын тілдерінде «саман» қажет емес нәрсенің символы болса, қазақ тілінде «кебек» (астық өндегеннен кейін қалатын нәрсе).
Себеп-салдар байланысы (карма, еңбек нәтижесі)	<i>Не ексең, соны орасың</i>	<i>Что посеешь, то и пожнешь</i>	<i>You reap what you sow</i>	<i>Ұқсастығы:</i> барлық тілдерде бұл фразеологиялық бірлік жауапкершілік идеясын білдіреді: біздің әрекеттеріміз тиісті салдарға әкеледі. <i>Айырмашылық:</i> әр түрлі тілдерде сөздер аздап өзгереді, бірақ мағынасы өзгеріссіз қалады.
Нан мен тағамның маңызы	<i>Арпа, бидай ас екен, алтын, күміс</i>	<i>Не хлебом единым жив человек, но</i>	<i>Bread is the staff of life</i>	<i>Ұқсастығы:</i> барлық фразеологизмдер адам өміріндегі тағамның

	<i>тас екен</i>	<i>хлеб всему голова</i>		маңыздылығын атап көрсетеді. <i>Айырмашылығы:</i> қазақ тілінде дәнді дақылдар байлықтан жоғары бағаланса, орыс тілінде нан өмірдің негізі, ағылшын тілінде өмірлік элемент ретінде қарастырылады.
Күштілердің есебінен әлсіздерге көмектесу	<i>Күріштің арқасында күрмек су ішеді</i>	<i>За чужой счет жить</i>	<i>Live off someone's back</i>	<i>Ұқсастығы:</i> барлық фразеологизм біреудің басқа адамның есебінен пайда көретін жағдайды сипаттайды. <i>Айырмашылығы:</i> қазақ тілінде күріш пен қамыс бейнесі қолданылса, орыс, ағылшын тілдерінде тікелей метафора қолданылған.

Сонымен, әртүрлі тілде дәнді дақылдар атаулары кездесетін фразеологиялық бірліктерді халық даналығы біріктірсе де, оларға мәдени ерекшеліктер ерекше мән мен бояу береді деп қорытынды жасауға болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, дәнді дақылдар туралы фразеологиялық бірліктерді зерттеу әртүрлі халық дүниетанымының ерекшеліктерін және олардың еңбекке, табиғатқа, өмірлік құндылықтарға қатынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді (Баркибаева, Жолдасбекова, Баянбаева, 2019).

Дәнді дақылдарға қатысты фразеологиялық бірліктерге жасалған салыстырмалы талдау арқылы әртүрлі тілдегі дүниетанымдық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға болады. Негізгі ұқсастық – көптеген мәдениетте дәнді дақылдар метафорасы даналық, еңбек, әділеттілік және тағамның маңыздылығы ұғымдарын жеткізу үшін қолданылады. Ал айырмашылығы – қазақ тілінде көшпелі және егіншілік өмір салты (*қамыс, кебек* бейнесі) көбірек бейнеленіп, орыс және ағылшын тілдерінде дерексіз және әмбебап таңбалар басым болып келеді. Үш тілде де терең мағыналар мен сабақтарды жеткізу үшін дәнді дақылдардың бейнелері пайдаланылады. Дегенмен қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктерде қарапайымдылыққа, негізгі қажеттіліктер мен ұжымдық құндылықтарға басымдық берілсе, ағылшын тіліндегі тіркестерде жеке жауапкершілікке және пайдалы мен пайдасызды ажыратуға көбірек мән беріледі.

Әдебиеттер

- Баркибаева Р.Р., Жолдасбекова Б.О., Баянбаева Ж.А. Русская фразеология: коннотативный аспект обучения. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 175 с.
- Быкова О.И. Этноконнотация как вид культурной коннотации (на материале номинативных единиц немецкого языка): Монография. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2005. – 40 с.
- Куанышбаева Г. Б. Особенности фразеологических оборотов казахского языка // Молодой ученый. – 2016. – №12 (116). – С. 1012-1014.
- Мамедова Э.С., Кадымова А.А. Растительные фразеологические единицы // ELMİ İŞ. – (humanitar elmlər üzrə auliq beynəlxalq elmi jurnal). – 2019. – №1(2). – С. 3.
- Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
- Плисов Е.В. Образ хлеба в русской, немецкой и английской картинах мира // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. – 2016. – №2(28). – С. 20-31.
- Слободенюк Е.А. Создание образа британского и немецкого политика в современном медиадискурсе Великобритании в аспекте оппозиции «свой – чужой». – Нижний Новгород, 2016. – С. 26-33.
- Солтанбекова О.Т., Калимова Ж.Ү. Сопоставительное изучение фразеологизмов в английском, русском и казахском языках (на материале фразеологического калькирования) // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ

Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2020. – Т. 58. – №3. – С. 62-69.

Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 245 с.

Хасанова М.Т. Семантическая структура фразеологических единиц с компонентом цветообозначения в английском и казахском языках // Молодой ученый. – 2014. – №19 (78). – С. 682-687.

Юрина Е.А. Межъязыковая образность как лингвокогнитивный феномен. – Томск: Издательство Томского университета, 2020. – 160 с.

References

Barkibaeva, R.R., Zholdasbekova, B.O., Bajanbaeva, Zh.A. (2019) Russkaja frazeologija: konnotativnyj aspekt obuchenija. Almaty: Qazaq universiteti. 175 b. [Barkibayeva, R.R., Zholdasbekova, B.O., Bayanbayeva, Zh.A. (2019) Russian Phraseology: Connotative Aspect of Learning. Almaty: Qazaq universiteti. 175 s.] (in Russian)

Bykova, O.I. (2005) Jetnokonnotacija kak vid kul`turnoj konnotacii (na materiale nominativnyh edinic nemeckogo jazyka): monografija. Voronezh: Voronezhskij gosudarstvennyj universitet. 40 s. [Bykova, O.I. (2005) Ethnoconnotation as a type of cultural connotation (based on nominative units of the German language. Voronezh: Voronezhskij gosudarstvennyj universitet. 40 s.) (in Russian)

Hasanova, M.T. (2014) Semanticheskaja struktura frazeologicheskikh edinic s komponentom cvetooboznachenija v anglijskom i kazahskom jazykah. Molodoj uchjonyj. No.19(78). S. 682-687. [Khassanova, M.T. (2014) Semantic structure of phraseological units with a color designation component in English and Kazakh languages. The Young learned. No.19 (78). Pp. 682-687.] (in Russian)

Jurina, E.A. (2020) Mezhjazykovaja obraznost` kak lingvokognitivnyj fenomen. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. 160 s. [Yurina, E.A. (2020) Interlinguistic imagery as a linguacognitive phenomenon. Tomsk: Tomsk University Press. 160 p.] (in Russian)

Kuanyshbaeva, G.B. (2016) Osobennosti frazeologicheskikh oborotov kazahskogo jazyka. Molodoj uchjonyj. No.12 (116). S. 1012-1014. [Kuanyshbayeva, G.B. (2016) Peculiarities of phraseological units of the Kazakh language. No.12 (116). Pp. 1012-1014.] (in Russian)

Mamedova E.C., Kadymova A.A. (2019) Rastitel`nye frazeologicheskie ediny. ELMİ İŞ. (humanitar elmlər üzrə aylıq beynalxalq elmi jurnal). No.1(2). S. 3. [Mamedova, E.C., Kadymova, A.A. (2019) Plant phraseological units. ELMİ İŞ. (humanitar elmlar üzra aylıq beynalxalq elmi jurnal). No.1(2). S. 3.] (in Russian)

Maslova, V.A. (2001) Lingvokul'turologija: ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij. Moskva: Izdatel'skij centr «Akademija». 208 s. [Maslova, V.A. (2001) Linguoculturology: a textbook for Students of Higher Education Institutions. Moscow: Publishing Center “Academy”. 208 p.] (in Russian)

Plisov, E.V. (2016) Obraz hleba v russoj, nemeckoj i anglijskoj kartinah mira. Vestnik KRAUNC. Gumanitarnye nauki. No. 2(28). S. 20-31 [Plisov, E.V. (2016) The image of bread in Russian, German and English pictures of the world. No. 2(28). Pp. 20-31.] (in Russian)

Slobodenjuk, E.A. (2016) Sozdanie obraza britanskogo i nemeckogo politika v sovremennom mediadiskurse Velikobritanii v aspekte oppozicii “svoj – chuzhoj”. Nizhnij Novgorod. S. 26-33. [Slobodenyuk, E.A. (2016) The creation of the image of a British and German politician in the modern media discourse of Great Britain in the aspect of the opposition “friend or foe”. Nizhniy Novgorod. Pp. 26-33.] (in Russian)

Soltanbekova, O.T., Kalimova, Zh.Y. (2020) Sopostavitel'noe izuchenie frazeologizmov v anglijskom, russkom i kazahskom jazykah (na materiale frazeologicheskogo kal`kirovanija). Vestnik Kazahskogo univ. mezhdunarodnyh otoshenij i mirovyh jazykov imeni Abylaj hana. Serija Filologicheskie nauki. T. 58. No. 3. [Soltanbekova O.T., Kalimova Zh.Y. (2020) Comparative study of phraseological units in English, Russian and Kazakh languages (based on phraseological tracing. Bulletin of the abylai Khan Kazakh National University. Philological Sciences series. T. 58. No. 3.) (in Russian)

Teliya, V.N. (1996) Russkaja frazeologija: Semanticheskij pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty. Moskva: Shkola “Jazyki russoj kul`tury”. 245 s. [Teliya, V.N. (1996) Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects. Moscow: Shkola “Yazyki russoi kultury”. 245 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 29.03.2026.